

LARS PETER RØMHILD

DEN DANSKE ÆSTETIK CA. 1860-1910

Æstetikken forstået som systematisk begrebsdannelse og refleksion over kunstneriske og beslægtede fænomener, havde en forholdsvis mager tid i Danmark i de to menneskealdre vi her betragter.

Afviklingen af æstetikken gennem modvilje imod dens mere spekulative udgaver, er i sidste tredjedel af 1800-tallet en almindelig tendens, i Danmark og i Sverige såvel som i de såkaldte hovedlande. Tendensen kan slagordsagtigt kaldes: fra Schelling til Schück. Der er tale om en almindelig forskydning af interesser - og af tillid - fra den principielle æstetik og hen til litteraturhistorie, kunsthistorie m.v. Den er kraftigt udtalt i et brev fra kunsthistorieprofessoren Julius Lange til hans unge discipel, den senere litteraturhistoriker Valdemar Vedel, der netop søgte æstetik-vejledning hos Jul. Lange. Med henvisning til en nylig udkommet *Æsthetik* af filosofen Claudius Wilkens skriver Lange 27. febr. 1889 til sin unge ven:

Jeg har nok "kiget lidt" i min Ven Wilkens' Bog, og jeg mindes nok fra min Ungdom noget af den Slags; men fra den Tid, da jeg kom ud i Verden og fik de første Begreber om Historiens Virkelighed, har jeg faaet en uheldbredelig Afsmag for denne "impotente" Videnskab.

Dermed mener jeg ikke, at enhver Ting, som er kommet frem under den æsthetiske Videnskabs Etikette, skulde være kassabel - det vilde ogsaa være meget arrogant af mig at mene det-; men det forekommer mig,

at Opgaven er den at faa de æsthetiske Problemer ind i Historien.

(Breve fra Jul. Lange, udg. af P.Købke, Kbh.1905: s.245)

Imidlertid forsvandt æstetikken dog ikke helt under horisonten, og man kan endda også i Danmark ved slutningen af tidsrummet postulere en vis "Estetikens återkomst" med en titel af Carl Fehrman. Jeg har forsøgt en inventering af det danske materiale ca. 1860-1910, som står til inspektion ved slutningen af artiklen her. Uden just at garantere for dens fuldstændighed eller for streng konsekvens i grænsetilfældene - visse skævheder og favoriseringer skyldes at jeg er litteraturhistoriker - er materialet rigt nok til at man kan identificere hovedlinjer og brudflader i perioden i Danmark. Det er hvad der i det følgende skal skitseres. Forinden orienterer jeg kort om den institutionelle placering af æstetikfaget i perioden.

Æstetikken som akademisk disciplin

Hvor skulle man gå hen på universitete for at studere æstetik? (NB: Ved siden af vort dengang eneste eksisterende universitet, det i København, bør man dog erindre at der også foregik noget på de kunstneriske fagskoler: konservatoriet og kunstakademiet.) Benævnelsen "æstetik" fulgte med det almenlitterære professorat, der efter Oehlenschlägers død 1850 overgik til hans yngre digterbrøder Carsten Hauch; han docerede lejlighedsvis emner af almen æstetik eller poetik, men forelæste dog oftest over store digterværker o.lign. Han opretholdt lødigt en grundromantisk betragtning af kunst og skønhed, men da han døde 1872 følte epoken for den type betragtning længst forbi. Georg Brandes, der - af mange, deriblandt både gamle Hauch og sig selv - tænkte at blive efterfølger i professoratet, havde 1870 erhvervet doktorgraden på en afhandling om Taine; men hans provokerende forelæsninger i vinteren 1871-72 (**Emigrantlitteraturen**) nedkaldte som bekendt et varigt Berufsverbot imod universitetsansættelse af ham. I 1880'erne som docent og fra 1892 som professor - stadig med fagbetegnelsen "æstetik" tilknyttet - var det Brandes' politiske modstander Julius Paludan der kom i besiddelse af lærestolen; han var bl.a. som komparatist en kundskabsrig og moderne litteraturhistoriker, som - bortset fra frugtbarhed, som ikke udmærkede ham - har lighedspunkter med Schück i sit syn på faget; og ligesom Schück vendte han ryggen til sit fags æstetiske (om end ikke æstetikhistoriske) dimension.

Æstetik kunne dernæst i princippet studeres under faget filosofi; her blev således Georg Brandes magister i æstetik 1864. Men i praksis gav de mest aktive af filosofiprofessorerne - dette fag havde flere professorer ad gangen - sig ikke meget af med æstetikområdet. Det interesserede romantikeren C.F.

Sibbern, men allerede længe før han som 85-årig i 1870 trak sig tilbage fra sin lærestol ansås han for at være en skikkelse fra fortiden, spekulativ og bredt snakkende. I en senere tidsalder - Høffdings regeringstid - var Claudius Wilkens den senest ansatte og mindst ansete universitetsfilosof og den eneste med interesse for æstetik og poetik, hvorom han udgav to bøger; de er eklektiske, altså lidet originale og uden stærk syntetisering, men navnlig hans *Æstetik* (1888) inddrager moderne stof og impulser.

For det tredje kom kunsthistorie, med hovedbastion på Kunstakademiet, også indenfor blandt universitets-humaniora. Da den gamle nationalitets-betonende N.L.Høyen, som havde haft et docentur på universitetet siden 1856, gik ud af tiden i 1870, tænkte man på at lægge kunsthistorie og "æstetik" (dvs. almindelig litteratur) sammen i én lærestol, sådan som det var kendt i Sverige. Georg Brandes, endnu favorit til stillingen, orienteredes herom og formanedes om på sin lange udenlandsrejse ikke at forsømme de skønne kunster, hvad han faktisk heller ikke gjorde, hverken dengang eller siden. Formaningen kom fra hans ven, kunsthistorikeren Julius Lange. Af det "æstetiske" professorat skete der imidlertid -som nævnt - ingen fornyelse, da Brandes ikke måtte få det og det stod vakant indtil den bogfikserede Paludan besteg det. Derimod var Julius Lange, også med førsteansættelse på Kunstakademiet, blevet docent og 1888 professor i kunsthistorie ved universitetet; han havde som den første aflagt magisterkonferens i kunsthistorie her under Høyen i 1866. Vi husker at Lange som ældre udtalte sig med fynd imod æstetik, men hans egne bidrag til tænkningen om kunst, især *Om Kunstværdi* (1876), står meget centralt i perioden.

Universitetsæstetikken var naturligvis ikke alting, og de nærmeste faglige professorers og docenters originalbidrag var det endnu mindre. Den utvivlsomt vigtigste æstetiske orientering i Danmark endnu omkring 1860 var den Hegelske; og Hegels formidler var digteren og kritikeren J.L. Heiberg (død 1860), tidens indflydelsesrigeste autoritet i såvel spekulativ som anvendt æstetik. Han var **ikke** universitetsansat, men angav langthen tonen, tænkemåden og horisonten for også den akademiske æstetikinteresse. En anden afgørende figur uden for universitetet var Søren Kierkegaard (død 1855), hvis æstetiske begreber skylder Heiberg og Hegel meget, men hvis livsfilosofiske bestemmelse af hele feltet - eller "stadiet" - æstetik også var led i hans opgør med den Hegelske systemtænkning. Begge disse danske koryfæer havde store og lange virkninger i universitetsverdenen. Den flg. periodes æstetik kan anskues som bestræbelser for at bruge, at forvandle og at overvinde dem. De var for så vidt vigtigere end Hauch og Sibbern.

Endelig må vi, selv om de af pladsgrunde ikke er taget med i resten af denne artikel, ikke glemme kunstnerne og digterne. I deres værkstedssamtaler, breve,

manifestere osv. stikker ofte momenter af æstetisk teori, og navnlig når kunsten intonerer nybrud - som den realistiske litteratur i Skandinavien omkr. 1870 ff., eller mere vesteuropæisk den nonfigurative billedkunst lidt ind i 1900-tallet - er det **den** der stiller opgaver til æstetikken: kunstforståelsen og kunsttænkningens principper må korrigeres.

Det Taineske paradigme

Opfatter man periodens tænkning i Danmark om kunst som en forskydning fra systemæstetik til kulturhistorie - og det er velbegrunderet - så er det rimeligt nok at den betydeligste udenlandske reference ophører med at være Hegel og i stedet bliver Taine. Det betyder ikke at Taines autoritet var uanfægtet, men det betyder at Taine så at sige satte dagsordenen: det var omkring ham man diskuterede. Endelig var Taine jo, med al sin positivisme, en halvvejs Hegelianer, så at der godt kan findes en kontinuitet neden under den diskontinuitet der fejrer Hegel og Heiberg væk.

Det var altså, med det smarte ord, Taines paradigme. Vi kan tydeligt se det, og vi kan faktisk finde brud-steder både ved etableringen af dets herredømme og ved det anfægtelse og afløsning i Danmark.

Taines æstetik - i hans serie *Philosophie de l'Art*, der kommer efter og i nogen grad oven på hans storartede litteraturhistoriske arbejder - ligner Hegels ved at være en indholdsæstetik med historisk dimension. Det (kunst)skønne er ligesom i den klassiske tyske æstetik forstået som en enhed af sansekongkret (eller forestillingskongkret) udtryk og et ikke-begrebsligt idealt indhold. Medens indholdet i Hegelsk forståelse havde karakter af *Weltanschauung*, var det hos Taine tættere bundet til at repræsentere kollektive biologiske og sociale og epokale mentaliteter - til en vis grad de samme **forces primordiales** der opregnes som **genetiske** faktorer af litteraturhistorikeren Taine (race, miljø, fæstnet kulturtradition); men som immanens-tænkere så Taine årsagens tilstedeværelse i virkningen, så at de genetiske kræfter kan oversættes til indholdets fundamentale **betydninger**.

Således vokser indholdsæstetikeren Taine ud af litteraturhistorikeren. Og det er netop den æstetik Georg Brandes lancerer i en berømt afhandling fra 1869 om Henry Hotspur i Shakespeares **1. Henry IV**: afhandlingen om det uendeligt små og det uendeligt store i kunsten (i bogform 1870b). Det uendeligt små er en serie af detaljer - replikstumper o.lign. til karakteristik af individet Hotspur; og det uendeligt store er hans biologiske, nationale og epokale **typicitet**: som mand, som englænder, som feudaltidsridder. Kunstens kvalitet består netop i at den betydningsfulde historiske repræsentativitet er rullet sammen i den levende, anskuelige skikkelse.

Dette er en historiserende "realidealisme" som i forskellige versioner har været kendt til og med Georg Lukács. Hos Taine selv anfægtes den, navnlig i **De l'Idéal dans l'Art** (1867) - af en historieoverskridende synsmåde, altså mindre orienteret af kunstværkers genesis end af deres reception (evt. hos sene og racefremmede folk!); det bliver da en mere almenmenneskelig typicitet og fundamentalere perceptionsformer der definerer kvalitet.

I Danmark lød den bestandige kritik imod Taines æstetik ikke på at den var for snæver (genetisk), men at den var for bred, for af-individualiserende. Det er ankepunktet imod Taine i den doktorafhandling Brandes skrev om ham i 1870, velnok periodens bedste danske værk om æstetikken og kritikken teori. Og det er en afgørende pointe i Julius Langes **Om Kunstværdi** 1876, der både implicit og explicit forholder sig til Taines indholds- og repræsentativtæstetik.

Den æstetiske værdi er iflg. Lange ikke sat af udførelsen, selv om udførelsen er en af de nødvendige betingelser for den. Den æstetiske værdi er sat af eller egentlig identisk med livsværdien, den værdi kunstneren har set i sit emne:

Kunstværdien er den Værdi, som Æmnet har haft for Frembringeren, hvilken Værdi Æmnet atter gennem hans Fremstilling af det faar for oss.
(Lange 1876, s. 65)

Her er en ejendommelig dobbelthed: På den ene side er det kunstnerens oplevelse der er afgørende - subjektiviteten er sandheden, som Kierkegaard lærte. Men på den anden side er subjektiviteten blot en vinkel på emnet, subjettet, og hverken kunstneren eller kunsten må pege på sig selv. Således begynder Jul. Lange hele sin udredning:

Kunsten - jeg taler i det Følgende bestandig i første Linie om **Billedkunsten** - er at ligne med en god Ven, som uformodet kommer bagfra hen til os, lægger Haanden paa vor Skulder og peger frem paa Et eller Andet i Livet, Naturen, Historien - hvad det nu kan være, som den netop har Lyst til at vise os. Kunsten selv se vi ikke noget til; thi den sande og gode Kunst viser ikke sig selv frem, men bliver staaende bag vor Ryg. Vi se kun det, som den viser os; men det se vi ogsaa lysere, klarere og bedre, end vi vilde se det, hvis ikke vor gode Ven, Kunsten, stod bag ved os.

(Lange 1876, s.5)

Det er altså ikke kunstværket som en genstand i og for sig, men kunstværket som betydningsbærer. Og betydningen er nok subjektiv, men - som Lange udvikler i en drøftelse af Goethes Werther-roman - dog generaliseret, uprivat; bl.a. heraf kan man se at Lange ikke vil forklare kunstværket tæt biografisk à la Sainte-Beuve, men bredere, à la Taine. Og betydningen er bundet til emnet, ikke helt som hos Taine (om hvem en anden vigtig drøftelse hos Lange handler), men dog som en modifikation i forhold til Taine. Også hos Lange drejer det sig om fremstillende kunst, og det er symptomatisk at hans centrale eksempel er portrætkunst (men notabene ikke fotografisk!). Langes æstetik er en mimesis- eller realisme-æstetik. Kunstværkets værdi er ikke en særlig art af værdi, skønhedsværdi i form af harmoni el. lign., men blot en specifikt formidlet livsværdi.

Med sin understregning af det (personligt) psykologisk vælgende og accentuerende og ikke blot og bart genstandskopierende - men det er også i samklang med Taines *De l'Idéal dans l'Art* - åbner Lange imidlertid også for noget af det konstruktive i kunsten. Den senere afhandling "Erindringens Kunst" (1889) er netop et forsvar for atelier-maleriets mulighed for at udarbejde det typiske, ideale, beåndede osv. til forskel fra "studiet i marken" med dets spontane afbildning af det just dør og da foreliggende. De der gerne ville fremme en mere kunstorienteret æstetik end den i *Om Kunstværdi*, hilste Langes senere afhandling som et bedre budskab: her vendte han dog ikke ryggen til det konstruktive i kunsten. (Vi hentyder til Vilh. Wanscher, hvorom mere om et øjeblik.)

For det endte naturligvis med en slags fadermord, i vort lille stykke æstetik-historie, ligesom man kan sige at det begyndte med et. Med fadermord, et udtryk man her ikke bør tage med fuldt så gevaldig en mening som hos Harold Bloom eller Sigmund Freud, mener jeg noget mere end blot at indtage en diskuterende position - mange i perioden diskuterede og kritiserede Taine, og såvel Brandes som Høffding gav lange og indgående, kritiske recensioner af Langes *Om Kunstværdi*. Men hvis man behandler en hidtidig autoritet som en der tænker eller tænkte helt inadækvat i forhold til sin genstand, som en mand hvis problemstilling må anses for aldeles uinteressant og passé, så er det "fadermord".

Og det var i virkeligheden den måde Georg Brandes behandlede Hegelianeren J.L. Heiberg på. Det skete endnu med fløjshandsker - af taktiske grunde - i et afsnit i disputatsen *Den franske Æsthetik i vore Dage*. Men i Brandes' lille afhandling 1889 om "Den Heibergske Æsthetik" ses den gamle kritiker som en komplet kuriositet, den spekulative, systematiske kunstbetragtning som helt antikveret. I den første sætning nævner Brandes faktisk også de to - om man vil: Taineske - synsvinkler der har afløst systemæstetikken:

Man kan gennemlæse alle J.L. Heibergs Prosaiske Skrifter uden at finde mere end svage Antydninger til historisk eller psykologisk Kritik.

(Brandes: **Essays. Danske Personligheder**, 1889, s.136)

I kunsthistorikeren Vilhelm Wanschers programmatisk ungdomsskrift **Den æsthetiske Opfattelse af Kunst**, 1906, er det fagets ti år tidligere afdøde og endnu højt agtede Altmeister: Julius Lange, der behandles som en mand der knapt nok begreb plastik og billedkunst. Hans fiksering på hvad kunstværket **handler om**, dets sujet, og på de psykologiske og historiske bevæggrunde hos kunstneren: det var at se bort fra hvad kunsten selv er. Det véd naive iagttagere ofte meget bedre end de (forkert) reflekterede, siger Wanscher et sted, hvor talen er om Davids maleri "Marats død":

Thi de første ser virkelig paa Fremstillingen, medens hine tænker paa Omgivelserne og Forudsætninger, og Meningen og Filosofien, og digter sig ind i en hel problematisk Tankegang om "Kunsten i Revolutionens Tjeneste". Kunsten er ikke Filosofi, eller Historie, men positiv Fremstilling af billedmæssige Fakta, hvad Kunstneren selv betoner med sine strenge Linjer.

(Wanscher 1906, s.42; 1963-udg. s. 66)

Her står ikke, som mange andre steder i bogen, Julius Langes famøse navn, men der står titlen på en af hans afhandlinger ("Kunsten i Revolutionens Tjeneste"). Måske er det ikke helt retfærdigt at tage den som typisk for Jul. Lange, ligesom det ville være forgrovende at tage tilsvarende aspekter af Georg Brandes' **Hovedstrømninger** som dækkende hele Brandes' litteraturopfattelse. Men for Wanscher er Jul. Lange klart nok autoriteten bag et forældet og inadækvart kunstsyn. Det rigtige signaleres i **Den æsthetiske Opfattelse af Kunst** især med Heinrich Wölfflins navn.

Det er det konstruktive, i første række det plastiske i kunstværket Wanscher sætter i fokus. Det er ikke tilfældigt at han begynder med arkitektur og at han har et andet syn på Jul. Langes krondomæne: skulpturen - skønt Lange også havde blik for det konstruktive her: hvad er ellers den "frontalitets lov" som han i sit hovedværk troede at kunne påvise? - Mindre givende er typisk nok Wanschers behandling af litteraturen: han tager næsten kun hensyn til den versificerede, hvad der er konsekvent når han ved det konstruktive her især tænker på metriske og andre lydige struktureringer; i poesien gør han dog også meget ud af den plastiske fantasi, der ubestrideligt er vigtigt hos nogle

digtere (bl.a. dem han analyserer), men ganske uvæsentlig hos andre. Under alle omstændigheder er det her et andet kunstsyn end det repræsentativ-psykologiske hos en Taine eller en Jul. Lange: et andet æstetisk paradigme. Vi sætter altså en grænse i den danske æstetiks historie ved Wanschers fremtræden. Det betyder ikke at alting ændres på en studs; vi vil siden kaste et kort blik på et par af den efterfølgende tids æstetiske ideer i Danmark.

Europæisk tradition

Vi har valg Taines navn og ikke Jul. Langes til at signalere periodens danske æstetik, og dermed er naturligvis peget på det almindelige forhold at dansk åndsliv, herunder æstetik, i høj grad er præget af import.

I litteraturlisten efter denne artikel er registreret danske oversættelser af nogle vigtigere æstetikere før og i og efter den behandlede periode. De er ikke "kilder" til dansk æstetik; for det er klart at Heiberg ikke læste Hegel på dansk og Georg Brandes ikke ventede og læste Taine i dansk oversættelse. Omvendt er Heibergs og Brandes' virksomhed skyld i at Hegel (og efterhegelianere som Rosenkranz og Vischer) og Taine stod så meget på dagsordenen at det også havde mening at gøre dem tilgængelige for et bredere dansk publikum.

Ved siden af efterhegelianerne og Taine kan man mærke sig at den engelske psykologi og udviklingsfilosofi, som spillede en stor rolle hos os bl.a. via Høffding, gennem nogle Spencer-skrifter også berører æstetikken. Nogen direkte udnyttelse af denne kulturhistorisk-etnografiske orientering - som i Yrjö Hirns berømte **The Origins of Art** 1900 - kom det imidlertid ikke til hos os, i hvert fald i æstetikken, skønt folklorister, religions- og litteraturhistorikere også i Danmark tog indtryk.

Til den anden - jeg havde nær sagt: modsatte - side ser vi at den kantianske æstetiske tradition midt i Taine-Spencer-tiden har en stærk repræsentant på musikområdet med Hanslick (oversættelsen er en af de norske udgivelser der med god grund også figurerer i **Dansk Bogfortegnelse** for perioden). Den Kantske og Schillerske forståelse af kunsten var i virkeligheden stadig en mulig tænke måde; måske er det symptomatisk at den gør sig gældende i drøftelsen af musik, medens realisme-litteraterne henholdt sig til Taine.

Hvis vi vender blikket fra de oversatte æstetikere til områdets danske bidragydere, kan vi i vidt omfang konstatere afhængigheden af de europæiske æstetik-traditioner og æstetik-tænkninger hos dem. Oven i købet er retorik-traditionen, som jo generelt var fortrængt i de romantiske, realistiske og symbolistiske m.fl. tidsaldre, endnu synlig så sent som 1881 i Martin Hammerichs helt fornuftige **Fremstillingens Kunst**; dog er det nok symptomatisk at

Hammerich var skolemand, og denne tradition er jo i princippet oldgammel - nu en forbindelse fra oldsprogene til modersmålsfaget.

Hvis vi lidt firkantet anlægger import-synspunktet, kan vi se skiftende nyere udenlandske agenturer i rækkefølge.

Det ældste agentur, Kants og Schillers, er som nævnt en stadig understrøm. Det er meget tydeligt et vigtigt grundlag i Cl. Wilkens' *Æsthetik*, den eneste større fremstilling der prætenderer at give æstetikens almene begreber; Wilkens er eklektisk, så vi får hans navn flere gange i denne inspektion, men her altså først som kantiansk æstetiker.

Den romantiske poetik og æstetik ved navne som Jean-Paul og Schelling tilhører den foregående universitetsæstetik herhjemme, vel især Hauch.

Den spekulative historiserede og især dialektisk rubricerede fortsættelse af romantisk æstetik hos Hegel har vi nævnt som den dominerende orientering endnu omkring 1860, med Heiberg som dansk førsteimportør ca. 1825-45 og endnu den unge Georg Brandes som forbruger (og den ældre Brandes især i 1889 som en pinligt velorienteret foragter).

Det næste lag af europæisk æstetik er det i Danmark fyldigste og dominerende: den Taineske udgave af realidealismen, som vi har villet pege på i foregående afsnit af denne skitse.

Taines æstetik har både en Hegelsk-idealistisk og en material-historisk side. På grund af den sidste henfører man den undertiden til positivismen, men det er et spørgsmål om denne videnskabsideologi ikke snarere skulle påberåbes for de æstetiske grundlagsbestrebelse som bl.a. fik et stærkt udtryk i G.Th. Fechners eksperimentelle æstetik. Central var her undersøgelsen af især optiske perceptioner, oplevelser og præferencer vedr. farvesammensætninger, proportioner m.v. Denne retning er repræsenteret i Danmark med Alfred Lehmanns doktordisputats *Farvernes elementære Æsthetik. En objektiv psykologisk Undersøgelse* (1884). Lehmann fortsatte som "objektiv" (måle-) psykolog uden æstetik, men den Fechnerske retning blev for så vidt taget alvorligt som det væsentligt er den der tages hensyn til i Wilkens' bog fra 1888 med undertitlen *Med særligt Hensyn til moderne Æsthetik*. Det er endeligt også muligt at sammenføre den klassiske æstetik med denne moderne eksperimentelle formal-æstetik: præferencen for det gyldne snit indikerer således, om man vil, det klassiske harmoni-kriterium.

Jul. Lange havde, som man kan tænke sig, ikke meget til overs for denne formale grundlagsforskning. Til sin discipel Valdemar Vedel skrev han i et brev i 1886:

Jeg tvivler ikke om, at de psyko-fysiologiske Undersøgelser (af Helmholtz, Wundt, Alfred Lehmann osv.)

om de abstrakte æstetiske Forhold (Liniers, Farvers osv.) have virkelig Værd. Men foreløbig er der vel kun konstateret ganske enkelte Sandheder, og den hele Videnskab er egentlig endnu à faire og skal paa sit nuværende Stade ikke yde os synderlig Trøst. Og hvad der er det vigtigste: det bliver jo dog aldrig nogen Videnskab om fremstillende Kunst. Det kan blive en Videnskab f. Ex. om Versebygning, men ikke om, hvad Digteren vil sige og siger med sit Vers; en Videnskab om abstrakte Linier og Flader, men ikke om Michelangelos Skikkelser osv. osv. Det er jo ikke Meningen med nogen Digtning eller Kunstværk blot i Almindelighed at realisere det skønne.

(Breve fra J. Lange, 1905, s.228)

Derimod er den nyere tyske form- eller måle-æstetik altså i det mindste refereret i Wilkens' bog fra 1888: det er "den moderne æstetik" som han tager hensyn til. Eller det er noget af det moderne, thi den eklektiske Wilkens kunne ligesom næsehornet se til to sider på én gang. Med et andet øje end det der var rettet mod Zeising, Fechner m.fl., observerede Wilkens nemlig Wilh. Diltheys fantasi-typologi og -æstetik (i hans "Die Einbildungskraft des Dichters. Bausteine für eine Poetik" i festskrift til Ed. Zeller, Lpz. 1887) Det var hurtigt, og det gav opslag til unge litteraturforskere som Vald. Vedel og Vilh. Andersen.

Diltheys æstetik er især en æstetik fra digterens, fra kunstskabelsens side. Mere åben for receptionen, den modtagende oplevelse, var indfølelsesæstetikken (Th. Lipps); den kommer vist først klart ind i dansk tænkning på feltet med et ikke mindre eklektisk skrift af en senere filosofiprofessor end Wilkens: af Victor Kuhr i 1927.

Ved vor periodes slutning er det nye - vi har altså valgt at mene: skelsættende - i æstetikken den formale (især stilformale, men ikke eksperimentelle) kunstbetragtning hos Wölfflin. Det er den som Wanscher gør gældende i sit programskrift 1906.

Det betyder ikke at andre æstetiske tanker i udlandet end de nu nævnte var aldeles ukendte i Danmark. Fx den franske skønheds- og godhedsfilosof J.-M. Guyau, om hvem en islandsk elev af filosofiprofessor Høffding skrev disputats i København næsten samtidig med Albert Nilsson i Lund; men han (Guyau) ses ikke at have efterladt sig danske spor af betydning. - Italieneren Benedetto Croce sætter spor, men først senere og ret sporadisk.

Ind i det 20. årh. blev det snarere de enkelte kunstarters **Kunstwissenschaft** end nogen almen skønhedslære eller æstetik der tiltrak systematikerne. Karakteristisk er således Julius Paludans sene afhandling "Litteraturvidenskab"

(i Edda 1918), hvor også den tyske betegnelse i titlen er orienterende om hans vigtigste kilder. Også Vilh. Andersen metodelærebog: **Dansk Litteratur - Forskning og Undervisning** (1912) har tyske (genetisk) litteraturvidenskabelige kilder, vist især som de var søgt kodificeret i W. Scherers posthume **Poetik** (1888), som bl.a. den alsidige Wilkens straks havde trukket på herhjemme.

Men som et mærkeligt ekko, unægtelig post festum, af de store modsætninger i vor importerede æstetik omkring århundredskiftet kan man opfatte litteraturhistorikeren Vald. Vedels posthume **Liv og kunst** 1949. Vedel havde været Taines og Jul. Langes discipel, og han havde såmænd været med til at kassere som doktordisputats en afhandling af Vilh. Wanscher, der åbenbart i mere fantastisk og vidtsvævende udgave var et forstadium af hans **Den æstetiske Opfattelse af Kunst**. Vedel forholdt sig på flere måder modvillig over for det specifikt kunstneriske, ligesom den gamle terminologi der stiller det (teknisk, udvendige) "kunstneriske" efter det (indre, psykologiske) "digteriske". Men han endte med

at se at det kunstneriske kom ud af formale fænomener og tilbøjeligheder (proportion, rytmisering osv.) som er yderst virkelige og virksomme og gør sig gældende i det almindelige menneskeliv - ligesom de klassiske "æstetiske modifikationer": det lattervækkende, det sublime osv. Så han skrev en bindstærk æstetik, der kunne have glædet Yrjö Hirn (Hirn nåede faktisk at få den, men vist ikke at læse den eller får den læst højt), men hvori en rigssvensk anmelder - Carl Fehrman i *Orbis litterarum* 1954 - med et suk fandt at omtalen af kunst og litteratur fik meget mindre plads end elementær- og hverdagslivet. Måske - men det var dog også en slags "estetikens återkomst".

Livsfilosofisk dansk tradition: æstetik og asketik

Vender man nu synsvinklen omkring og spørger altså ikke efter import, men efter mere eller mindre særegen dansk prægning af æstetikken, er der to henseender jeg tror man kan pege på; de skal skitseres i dette og det flg. afsnit.

Den ene-henseende er en vis livsfilosofisk tradition: æstetikken og livet. Livet ville især i starten af tidsrummet sige troslivet: hvorledes forholdt kristeligheden sig til det verdsligt skønne?

Den forholdt sig enten begrænsende eller misbilligende. Den begrænsende betragtning, som vel i almindelighed passede til biedermeier-kultur omkr. midten af århundredet, findes fx hos den begavede skuespiller F. Høedt, hvis aforistisk-spekulative **Om det skønne. En christelig Æsthetik** (1857) foruden det evige emne Hamlet behandler skulptur og finder at det nøgne menneskelegemes skønhed er uforenelig med kristelig blufærdighed. Dermed må både Thorvaldsen og grækerne anses for en ikke moderne, inadækvat, i grunden lavere kunst. Hele Julius Langes storværk om **Billedkunstens Fremstilling af**

Menneskeskikkelsen (1892 ff., uafsluttet) er en humanistisk modsigelse af den slags åndelig æstetik. Med dæmpet vægt har Lange også udtalt det i de sidste ord af det lille skrift **Om Kunstværdi**:

Det Maal, hvori Livet og Kunsten mødes: Sympathien, som grunder sig paa Forstaaelse, og Forstaaelsen, som grunder sig paa Sympathi - er ikke saa aldeles værdiløst, om det end mere peger indad end opad. Kunsten hører nu engang Jorden til.

(J. Lange 1876. s. 134)

Og da Lange som nævnt var en indholdsæstetiker, følger det at kunstens værdi er Jordens og menneskelivets værdi, som er god nok.

Spørgsmålet om det æstetiskes plads i livshelheden (og evt. i åndshelheden, men ikke her i videnskabssystemet) havde imidlertid en særlig stærk, for ikke at sige ekstremistisk udformning hos os. Til højre for Heiberg fandtes jo den geniale eksistentialistiske pietist Søren Kierkegaard. I hans livsfilosofiske skrifter fra første halvdel af 1840'erne (**Enten-Eller** m.fl.) stemples det æstetiske - notabene med dette ord - på en måde der udfordrede langt ned i tiden. Æstetikerens var det nydende menneske, levende fra minut til minut, amoralsk, uden pligtfølelse, med et vist sadistisk anstrøg (minder meget om flere af litteraturens ulykkelige "børn af århundredet"); det skønne og det (specielt erotisk-)syndige havde en betydelig fællesmængde. Ikke den nydende, men den martrede, martyren, var Kierkegaards favorit: asketisk fremfor æstetik, for at tale i bogfortegnelses kategorier.

Nævnt eller unævnt er det ofte Søren Kierkegaard de følgende generationers danske æstetikere har i tankerne, når de søger at forstå og forsvare nydelses- og kunst-oplevelser. Det er karakteristisk at en eklektiker som (den frafaldne teolog) A.C. Larsen i sin **Æstetiken og Livet** 1891 stadig føler behov for at inddrage Kierkegaards æstetikopfattelse. Og omvendt kan man sige at det er et tegn på Georg Brandes' frigjorthed - uanset hans meget voldsomme Kierkegaardreception - at han så tidligt kan slå ned på et par livsfilosofisk helt perifere sider i Kierkegaards **Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift**, angående humor, og bruge dem til en rationel begrebsbestemmelse af komik (afh. "To Theorier om det Comiske" optr. i **Æsthetiske Studier** 1868).

I livsfilosofisk forståelse af hvad man traditionelt har ment med "æstetisk" - interesseløst eller begærsvagt behag, ikke-formålsbestemt formålsrettethed osv. - var den mærkelige psykolog og moralist Ludvig Feilberg et radikalt alternativ til Kierkegaard. Feilberg, forfatter til en række småskrifter 1881 ff., ville en senere tid måske kalde fænomenolog, skønt han selv vistnok nærmest troede

at gå i Fechners spor: han anstillede iagttagelser og interesserede sig for tærskler. Men det han iagttog - hos sig selv eller hos andre eller såmænd gerne i tænkte situationer - var kvalitative ting: oplevelsesmåder, sjælelige dispositioner, åbenhed ktr. lukkethed, o. lign.; samt hvilke forhold der indbød til særlige indstillinger og oplevelser - fx hvilket afstands- og højdeperspektiv af et træ i Fiolstræde i København. Feilberg refererer til hverdagsoplevelser - eller ferieoplevelser - snarere end kunstoplevelser. Hans ærinde går netop ud på at rehabilitere det vejetende, det åbne, det nydende, det sympatiske - alt det som ikke mindst kunsten kommer af og appellerer til - som meget værdige sider af det menneskelige.

En anden eksperimentel psykolog, men unægtelig af en anden art, den medicinsk-fysiologiske, var Carl Lange (broder til Julius Lange). Han blev berømt for sin lære om de vasomotoriske funktioners grundlæggende betydning for emotionerne (den James-Lange'ske hypotese), som vi om lidt kommer tilbage til. I denne sammenhæng vil vi blot henvise til hans **Bidrag til Nydelsernes Fysiologi som Grundlag for en rationel Æstetik** (1899), en både dilettantisk og suveræn skitsering af hvad der er grundlaget for den (forholdsvis tilfældige!) samling af menneskelige aktiviteter der kaldes kunst. Det er tilsigtede forhøjelser af mere eller mindre direkte kropslige, især vasomotoriske funktioner - inkl. dem der skyldes Carl Langes noget elastiske ad-hoc begreb "beundringstrang" (særlig beundring for overvindelse af vanskeligheder: pyramiderne og **Den guddommelige Komedie** var svære at lave!). Carl Lange forstår kunstfrembringelse og kunsttilegnelse som fundamentalt hedonistiske, **and so what:** til den Kierkegaardske inkriminering af syslen med nydelse af vin og andre sanseindtryk samt funktionelt tilsvarende forestillingsindhold har han ingen kommentar; dr. Lange var positivist og længst muligt materialist og diskuterede ikke pietistiske kvababbelser. Men hans rent hedonistiske bestemmelse af feltet er ikke så langt fra Kierkegaards, og samtidige indholdsæstetikere anså Carl Langes forsøg til æstetik for at være et tilbageskridt.

Periodens toneangivende filosof i Danmark, Harald Høffding, var som tidligere omtalt ikke særlig interesseret i tænkning om æstetik, som han overlod til sin mindreværdige kollega Wilkens. Dog handler hans alderdomsbog og mest personlige skrift om en æstetisk kategori: **Den store Humor** (1916). Her er da også taget hensyn til megen især tysk æstetik og psykologi, fra Solger til Th. Lipps. I grunden er det dog ikke æstetik, men som undertitlen siger **En psykologisk Undersøgelse**, samt et stykke livsfilosofi, et af de opgør med Kierkegaard som regelmæssigt synes at finde sted i dansk åndsliv. Det drejer sig om tilværelsens og forståelsens inkongruenser, de meget slemme (den nylig udbrudte verdenskrig var unægtelig en af dem, også for Høffding): hvis de ikke lader sig harmonisere, kan man så alligevel mildt acceptere dem sub

specie æternitatis, dvs. i den store humors livsbetragtning - eller tvinges man til som Kierkegaard at tage springet ud i en tragisk eller sublimt absurd anskuelse (tro)? Ironi og - på en anden plads - humor var livsanskuelseskategorier hos Kierkegaard, og det er humoren, notabene den store, ligeledes hos Høffding. Kun den unge Brandes nøjedes med at forhandle om æstetiske modifikationer eller præcisere om en æstetisk modus.

Psykologisk kunstbetragtning

Hvis det er rigtigt at dansk filosofi i 1800-tallet havde sin force i retning af personlighedsfilosofi og psykologi snarere end af epistemologi og logik og anden streng systematik, så er det rimeligt nok at en række af de bedste bidrag til opfattelsen af de kunstneriske og dermed beslægtede fænomener hos os er psykologisk prægede og orienteret imod den skabende eller den oplevende personlighed snarere end mod kunstnens former og specifika. I virkeligheden kunne man godt kalde noget af det hos Søren Kierkegaard som vi netop har fremvist i negative refleksioner, for en slags digterpsykologi og en etisk vurdering af personlighedsomkostninger ved et liv investeret i et forsåvidt "interesseløst behag". For også digteren er en personlighed og har regnskabet for en hel personlighed at gøre op.

Dette blev nu ingenlunde glemt af vore senere æstetikere, skønt nok drejet i en anden retning af subjekt-orientering end den særlig Kierkegaardske. Hos Georg Brandes var som bekendt fremhævelsen af det individuelle, det personlige (til slut det kultur-overmenneskelige) stadig en modvirkende kraft over for den Taineske typicitets-tænkning. Hos Julius Lange var det ikke kunstnerens sujet **in abstracto**, men kunstnerens personlige og personligt værdsættende måde at se og fremstille det på - det var det der var det også kunstnerisk afgørende.

Men også psykologi uden centrering på hin enkelte er jo - langt snarere end en begrebsmæssig systematik ud fra fx formkvaliteter i kunsten - det der gør sig mest gældende hos de vigtigste af de bidragydere til dansk æstetik vi har nævnt; selv for Wanscher er det formoplevelsen, især tilegnelsen af den rumlige gestalt, der er æstetikens emne. Og repræsentanten for en formæstetik i en anden - målende og eksperimentel - mening: Alfred Lehmann, var en professionel psykolog; faktisk blev han siden universitetets første psykologiprofessor.

Ligeledes psykologer og ligeledes med ekstremt forskellige typer af psykologi: sådan fremtræder dernæst de to store æstetiske psykologer som ikke var formalister, men emotionalister: Ludvig Feilberg og Carl Lange. Feilberg var i sin egen tid noget af en outsider, men føles nu som et relæ mellem stationer der er langt fra hinanden i tid: han var den sidste forkynder af den

æstetiske indstilling og følemåde som tilværelsens egentlige værdiområde, ligesom i romantikken, og han var en forløber for fænomenologisk psykologi og ontologi, der senere er rundet af romanske og tyske kilder. Hans fremstillingsform, med rækker af situationsbeskrivende eksempler, har en fornem plads i den danske prosaskitses historie; på et minimum af tekstlinjer anslår han en særlig stemnings klang - rent, længe tonende. I mere end én forstand har han været en psykolog for digtere.

En helt anden stil og ånd udmærker Carl Lange, en ypperlig klar, bestemmende og ræsonnerende prosaist. Hans æstetiske hovedværk er faktisk ikke hans førnævnte 1899-Bidrag, men hans 1885-skrift om emotionerne: **Om Sindsbevægelser. En psyko-fysiologisk Studie**. For en begrænset række af emotioner, der i øvrigt i et vist omfang svarer til traditionens æstetiske modifikationer, giver han her en skarp og velbegrunder bestemmelse af deres fysiologiske kendetegn (såvel i det kropsligt-neurologiske bevægelsessystem som på det vasomotoriske område), og efter Langes mening er der ikke tale om afledede symptomer, men primære faktorer: angst er den sjælelige **oplevelse** af blegnen og stivnen etc., ikke sjælens ordre til kroppen om successivt at hæmme sine bevægelser og miste ansigtskuløren. I øvrigt har Lange naturligvis flere kendetegn-henseender end de nævnte. Hans typologi af emotioner er bevidst foreløbig og ikke nogen karakterologi, uagtet berøringspunkter med den oldgamle traditions temperamentlære. For mindst én litteraturforsker blev den imidlertid noget af en nøgle til digterfantasiens kropslig-emotionelle profilering: det var Vilh. Andersen. Sin poetik udfoldede han i sin modne ungdom i forhold til Oehlenschläger, nærmere bestemt i det 3. og sidste bind af hans værk **Adam Oehlenschläger** (1900). De to første bind er en Sainte-Beuve-biografisk gennemgang af forfatterskabet som afspejling af levnedsløbets begivenheder, men bd. 3 er en samlet betragtning af de digteriske særpræg, af digterpersonligheden, gemyttet - dvs. ikke mindst den emotionelle disposition - og dets typiske udtryksformer.

Også efter vor periode har den psykologiske og den personlighedsorienterede synsmåde haft væsentlige ord at sige i dansk æstetisk forhandling. Vi har omtalt Victor Kuhr studier fra 1927. Den store psykiater og fine skribent Ib Ostenfeld har fra lidt længere henne i århundredet og indtil nu været en af eksponenterne for en sådan synsvinkel - og for en kritisk arvtagelse efter Søren Kierkegaard.

Hermed er der naturligvis ikke sagt noget udtømmende eller blot centralt karakteriserende om æstetikken i Danmark i 1900-tallet. Lad os nøjes med at henvise til et andet træk, som vi allerede har nævnt: fremvæksten af **Kunstwissenschaft** for de enkelte kunstarter på bekostning af en samlet eller blot fler-medial betragtning af det æstetiske liv.

Appendix

Sidste af de ældre æstetiker (før c. 1860) i DK

- mest før 1840 J.L. Heibergs æstetiske artikler (hegeliansk)
1843-46 S. Kierkegaards livsfilosofiske (stadie-)skrifter
1834-68 F.C. Sibbern: Om Poesie og Konst I-III
1855 C. Hauch: Afhandlinger og æstetiske Betragtninger
(1857 do.: Æstetiske Afhandlinger og Recensioner
(1869 do.: Afhandlinger og æstetiske Betragtninger, Ny Række
1857 F. Høedt: Om det Skjønne, En christelig Æsthetik

1860-1910

- 1868 G. Brandes: Æstetiske Studier (m. tragedieteorii og komiketeorii)
cf. 1870a og b og 1889a
1870a G. Brandes: Den franske Æsthetik i vore Dage, En Afh. om H. Taine
1870b G. Brandes: Kritiker og Portraiter (m. "Henrik IV")
1870c Ph. Weilbach: Konst og Æsthetik. Historiske og kritiske Bidrag (m.
foredrag 1858 om momentant/successivt, 1867 om smag og form i
industriell dekoration)
1876 Jul. Lange: Om Kunstværdi To Foredrag. cf. 1889b
1881 M. Hammerich: Fremstillingens Kunst i Retning af det Almenlæ-
selige (om skriftlig retorik, "dansk stil")
1882 Ludv. Feilberg: Høibergs Træ i Fiolstræde, En Analyse henhørende
til 'det skønnes Naturlære'
1884 Alfr. Lehmann: Farvernes elementære Æsthetik. En objektiv psykolo-
gisk Undersøgelse (disputats, Fechner'sk)
1885 Carl Lange: Om Sindsbevægelser. En psyko-fysiologisk Studie. cf.
1899
1888 Cl. Wilkens: Æsthetik i Omrids. Med særligt Hensyn til den
moderne Æsthetik (eklektisk: Kant-Schiller og Fechner etc.) cf. 1893
1889a G. Brandes: Essays, Danske Personligheder (heri "Den Heibergske
Æsthetik")
1889b Jul. Lange: Bastien Lepage og andre Afhandlinger (heri: "Studiet i
Marken. Skilderiet. Erindringens Kunst")
1891 A.C. Larsen: Æsthetiken og Livet (eklektisk: Kierkegaard og J. Lange)
1893 Cl. Wilkens: Poesien, En Fremstilling af Poetikken
1899 Carl Lange: Bidrag til Nydelsernes Fysiologi som Grundlag for en
rational Æsthetik (hedonistisk-fysiol. grundlag)
1900 Vilh. Andersen: Adam Oehlschläger, III, Eftermæle. cf. 1912

1906 Vilh. Wanscher: Den æsthetiske Opfattelse af Kunst

Efterslæt:

- 1911 Agust Bjarnason: Jean-Marie Guyau (filos. disputats)
1912 Vilh. Andersen: Dansk Litteratur - Forskning og Undervisning.
1916 Har. Høffding: Den store Humor, En psykologisk Undersøgelse
1918 Jul. Paludan: Litteraturvidenskab - in: Edda X.4
1927 Victor Kuhr: Æsthetisk Oplevelen og kunstnerisk Skaben. Psykologisk-æsthetiske Undersøgelser.
1949 (posthum) Vald. Vedel: Liv og kunst I-II.

Nogle oversættelser

- 1854 K. Rosenkranz: Bidrag til det Hæsliges Æsthetik
1854 E. (=F?) T. Vischer: Vor Tid betragtet fra det æsthetiske Standpunkt
1873-80 H. Taine: Kunstens Filosofi I-IV
1874-77 H. Taine Den engelske Literaturs Historie I-IV
1878 H. Spencer: Mindre Afhandlinger (m. "Latterens Fysiologi")
1882 H. Spencer Musikkens Vorden og Virken.
1885 norsk Ed. Hanslick: Om det Skjønne i Musikken. Et Bidrag til Tonekunstens Æsthetik (1854)

Litteraturhenvisninger

Som et nyttigt supplement til og en præcisering af en del af ovenstående artikel er - desværre post festum - registreret:

C. H. Koch: "Danish Philosophical Aesthetics c. 1800-1930", in: Danish Yearbook of Philosophy, vol. 23 (Kbh.1986), s. 180-94.

Ligeledes post festum kan henvises til:

Erik Mortensen Kunstkritikkens og kunstopfattelsens historie i Danmark, bd.I-II. Kbh.1990.